

TÜRK RUNİK YAZISININ YENİSEY DEĞİŞKESİNİN ORHUN VE DOĞU TÜRKİSTAN'DAKİ BENZERLERİYLE MÜNASEBETLERİ

İgor KORMUŞİN*

Özet

Bu makalede, Türk runik alfabesindeki işaretlerin çizim özelliklerinde görülen değişim silsilesinin kendisine has mantığı vardır; fikrine göre daha önce ortaya konulan t¹ işaretinin tipik değişkelerinde görülen değişim silsilesi gibi ön damak b² ve ^ok/k^o için kullanılan kaydedilmiş işaretlerin gelişim silsilesi karşılaştırmalı olarak yorumlanır.

Anahtar kelimeler: Türk runik alfabesi, Yenisey yazıtları, ön damak b² işareti, ^ok/k^o işareti.

The Relations of Turkic Runic Alphabet's Yenisei Variant With the Similar Variants in Orkhon and East Turkistan

Abstract

This article proposes a comparative research on the changes seen in the typical variants of the sign t¹ and the changes in the signs used for the prepalatal b² and ^ok/k^o based on the theory that there is a specific logic behind the sequence of the changes seen in the writing of Turkic runic alphabet.

Key words: Turkic runic alphabet, Yenisei inscriptions, prepalatal b² sign, ^ok/k^o sign.

* Prof. Dr., igorkormushin@yandex.ru

10 Temmuz 2013 tarihinde Kızııl'da yaptığım “Eski Türk Runik Alfabeti Değişkeleri Bünyesinde Yenisey Yazısı: Kronolojik Yönü” başlıklı bildirimde konuyla ilgili “Türk runik işaretlerinin çizim özelliklerinde görülen değişim silsilesinin kendine has bir mantığı vardır” fikri üzerinde yoğunlaşmışım. Örneğin, t¹ işaretinin tipik değişkelerinde görülen değişim silsilesi şu şekilde ortaya konulmuştur: (1) , (2) , (3) , (4) , (5) .

t¹ işaretinin ikili “çatı” şeklindeki 5 numaralı şekli Eski Uygur runik dönemi, diğer bir deyişle IX. yüzyılın ikinci yarısının sonrasına tekabül eden yazı devrinin sabit kronolojik belirtilerinden biri durumundadır. Bu tarihî sınır Türk runik yazısının Orta ve Merkezî Moğolistan'da (Hangay ve diğer bölgeler) varlığını sürdüren Eski Türk ve Eski Uygur dönemleriyle onun Yenisey, Kuzeybatı Moğolistan, Orta Asya ve Altay'daki değişkelerini birbirinden ayırır. Üzerinde durduğumuz işaretin son şekline yakın olan onun bir önceki hâli 4 numarada gösterilmiş olup IX. yüzyılın ikinci yarısına ait Uygur Kağanlığı yazıtlarında geçer: . Bu işaretin alt kısmı henüz “çatı” şeklini almamış; ancak o, 2 numarada görülen uçları kapalı halka da değildir artık. Aynı işaretin 2 numaralı şekli Orhon bölgesindeki ilk yazıtlarda (Çoyr, Tonyukuk, Ongin) görülür. Yine aynı bölgedeki Ongin ve Küli Çor yazıtlarında bazen işaretin 1 numaralı şekli olan : t¹ da karşımıza çıkar. Asimetrik olmayışından dolayı son şekli, art damak /t/ ünsüzü için kullanılan işaretlerin prototipi olarak kabul etmek gerekir. Bu işaretlerin sahip olduğu yapısal değişikliklerdeki sıralamanın mantığı da şöyledir: işareti önce simetrik olan şeklini alır, daha sonra da işaretin üst kısmının kenarlarında kısalma ve alt kısmındaki halkada açılma meydana gelir. İşaretin gelişiminin son safhasında onun yapısal unsurlarındaki simetrisizleşme daha da artar. Buna göre alt kısımdaki halka mantıksal olarak üstteki “çatı”ya paralel gelişen iki doğruya dönüşür. Diğer yandan iki unsuru birleştiren dikey çizgi de gereksiz hâle gelir. Öyle görünüyor ki, bu değişim silsilesinde işaretlerin yerlerini değiştirmek mümkün değildir, aksi hâlde bir önceki şekilden bir sonrakine doğru basit adımlarla gelişen değişim tedrici ilkesi çiğnenmiş olur.

Ön damak b² için kullanılan kaydedilmiş işaretlerin gelişim silsilesini ben benzer şekilde yorumladım: (1) , (2) , (3) , (4) , (5) , (6) , (7) .

Bu işaret serisinde işaretin klasik Orhon tipi 3 numaralıdır. Onun bir önceki şekli olan ana gövdesi elipse benzeyen 2 numaralı işaret Orhon'daki ilk yazıtlar olan Tonyukuk ve diğerlerinde karşımıza çıkar. Burada Türk runik paleografyası açısından şans diyebileceğimiz bir durum söz konusudur ki bu da t² işaretinde olduğu gibi işaretin 1 numaralı prototipine ulaşmayı mümkün kılmaktadır. Bu işaret de tek bir kez Ongin Yazıtı'nda kaydedilmiştir. Bu işaretin gelişim zinciri birbiriyle kesişen yayların 2 numaralı işarete görüldüğü üzere üst kısmındaki çıkıntıların kaybolmasıyla başlıyor. Ardından işaretin

geride kalan şekli kavisli değil de 3 numaralı işarette olduğu gibi düz çizgilere bürünür. İşaretin Yenisey değişkeleri 4 numaralı tip ile başlar ki, bu tipte işaretin baş kısmında onun bir “eve” benzemesine yol açan sundurma şeklinde çizgiler gelişir. (Buradan b² işaretinin “ev” şeklindeki değişkesinin onun ilk şekli olmadığı ortaya çıkmaktadır, bu da Türk runik alfabesinin kökeniyle ilgili “resim temelli yerli icat” hipotezi için nahoş bir durumdur). İşaretin orta kısmındaki çarpı şeklinin deformasyonu ise (6 ve 7 numaralı işaretler) onun daha geç döneme ait olduğuna delalet eder.

Bu işaret serisi içerisinde 3 numaralı klasik Orhon şeklinin b²'nin kursif şeklinden geliştiği görülür. İlk Orhon Yazıtları'nda görülen b² işaretiyle bazı Yenisey Yazıtları'nda kapalı /e/ sesi için kullanılan işaretin benzer olması şu şekilde izah edilebilir: Kapalı /e/ için kullanılan 𐰚 , Yenisey işareti b² için kullanılan aynı işaret tamamen unutulduktan sonra ortaya çıkmıştır.

Benzer durumla Türk runik alfabesinin çeşitli gelişim safhalarında hem grafik hem fonetik yönden değişime uğramış bir başka işarette karşılaşmaktayız. Bu işaret ön dudak ünlüsüyle öndamak /k/ ünsüzünün birleşimini karşılayan ve ᠋ᠵ veya ᠋ᠵ , ayrıca ᠋ᠶ veya ᠋ᠶ diye okunabilen işarettir. Bu ünlü+ünsüz birleşimi aynı zamanda $\text{᠋ᠶ}/\text{᠋ᠶ}/\text{᠋ᠶ}/\text{᠋ᠶ}$ şeklinde okunan ve ok biçiminde olan işaretle de bir paralellik arz etmektedir. İlk işaret ᠋ᠶ şeklindedir, diğer bir deyişle dikey çizgi şeklinde bir ana gövde ile ona sağdan üst üste iki diz şeklinde bitişen yan çizgilerden oluşur. Bu, işaretin klasik Orhon şekli olup, Tonyukuk, Küli Çor vd. yazıtlarda da görülen ve daha kavisli çizgilere sahip ᠋ᠶ şeklinden gelişmiştir. Henüz bu ilk yazıtlarda söz konusu işaretin dizleri (önce üst, sonra alt diz) halka şeklini almaya başlamış. Türk runik yazısının ileriki döneminde, diğer bir deyişle Eski Uygur döneminde (Taryat, Şine-Usu yazıtları) söz konusu dizler ana gövdeyle “gözlük” biçimini alacak şekilde bitişmektedirler: ᠋ᠶ .

Yukarıda isimlerini zikrettiğimiz yazıtların tamamı gayet doğru bir şekilde tarihlendirilir. “Orhon'daki ilk yazıtlar” olarak klasik Orhon Yazıtları olan Kültigin ve Bilge Kağan yazıtlarından, yani 730'lardan önce meydana getirilmiş anıtlar kabul edilir. Uygur Kağanlığı yazıtları da hâliyle daha sonraki dönemlere aittirler: Taryat Yazıtı 753, Şine-Usu yazıtı 760 tarihlidir. Bu yüzden Türk runik paleografyasıyla ilgili hadiselerin kronolojik açıdan değerlendirilmesi oldukça güvenilir ve tek anlamlıdır. Bu üzerinde durduğumuz ᠋ᠶ / ᠋ᠶ ses grubunu karşılayan işaret açısından Türk runik yazısının kullanıldığı dönemler (itibari olarak Ötüken-Türk ve Ötüken-Uygur diye adlandırılalım) için de geçerlidir.

Ancak aynı şeyi Türk runik yazısının Türk ve Uygur kağanlıkları topraklarının dışındaki değişkeleri için söylemek pek mümkün değildir. Doğu Türkistan (bugünkü Çin toprakları) ile Yukarı ve Orta Yenisey havzası (bugünkü

Rusya Federasyonu, Hakasya ve Tuva Cumhuriyetleri) yazıtlarını tarihlendirme meselesi oldukça zordur.

840'ta Yenisey Kırgızlarına yenildikten sonra Uygurlar, Ötüken'den ayrılır ve Doğu Türkistan'a göç ederler. Burada farklı kavimlerin, dinlerin ve kültürlerin hâkim olduğu ortamda Uygurlar, 762'de Çin'den benimsedikleri yeni dinleri Manihaizm ile kısmen Türk runik yazısını koruyabilmişlerdir. Bir binanın revakındaki kısa yazıt ile kâğıt fragmanları, 54 sahifelik ünlü Irk Bitig ve görünüşe göre, eğitim amaçlı kullanılan ikili abece örneklerini saymazsak Doğu Türkistan'da Türk runik yazısıyla kaydedilmiş epigrafik herhangi bir anıt yoktur. Kâğıt üzerinde yazmada harfler bitişmediği için bu yazı sistemi elverişli olmamıştır, bu yüzden Türk runik yazısı bitişik özellikli Eski Uygur, Mani ve Brahmi yazılarıyla rekabet edememiştir. Buna rağmen az sayılı da olsa elimizdeki malzemelerden bizi ilgilendiren işaretlerle ilgili beklenmedik; ancak çarpıcı bir detaya ulaşıyoruz. Buradaki el yazmalarında ^ok/^uk ses grubunu karşılamak için “gözlük” işareti kullanılmıştır. Ancak bu “gözlük” işaretiyle birlikte ilk Orhon yazıtlarında ^ok/^uk için kullanılan işaretin aynısı da görülmektedir. Ancak dizleri henüz halka hâline gelmemiş bu işaret (B), burada daha çok upan zarf-fiili bünyesinde ^op/^up hecesini karşılamaktadır. Bu hecedeki ünlünün yuvarlak olduğu aynı -upan/ıpan ekini almış farklı fiillerin imlasında belli olmaktadır: 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : olurup(a)n “(ağaçta) oturup” (IB, 4), fakat: 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 : y(a)t(ı)p(a)n “(denizde) yatıp” (IB, 6). B işaretinin opa/upa şeklinde okunduğu Türk runik alfabesine ait işaretlerin Uygur yazısındaki karşılıklarıyla birlikte verildiği kâğıt parçasında da ayrıca geçer.

B: op/up işaretini Yenisey yazıtlarında ilk bulan A. S. Amanjolov (1981: 24-25) olmuştur. Kendisi bu işareti Tuva'da bulunan E-45 (Köjeelig-Hovu) yazıtında geçen aşağıdaki parçada tespit etmiştir:

toquz yéğirmi yaşımğa ögsüz bolup qatıǵlanıp “on dokuz yaşımda öksüz olup, güçlenip”.

Bununla birlikte E-45 yazıtında (10. Satır) B işaretinin de iki kez geçtiğini belirtmemiz gerekir: bād^uk “büyük, yüksek” ve b^ok^umādim “doymadım” kelimesinde ^ok/^uk ses grubunu karşılar.

Ben A. S. Amanjolov'un görüşüne daha sonra, Yenisey yazıtlarıyla ilgili kitabımın ikinci cildinde, işareti titiz bir şekilde gözden geçirdikten sonra katıldım (bk. Kormuşin 2008: 136). E-45 yazıtıyla ilgili çok sayıda düzeltme yaptığım ilk kitabımda ise işaretin çizimiyle ilgili şüphelerim A. S. Amanjolov'un bu çok önemli yeniliğini kabul etmemi engellemiştir (bk. Kormuşin 1997: 214). Gerçi aynı kitapta bir başka Yenisey yazıtı olan E-28'in (Hakasya, Altın-Köl 1 yazıtı) okunuşunda ben bu “Doğu Türkistan” işaretini aynı fonetik değer ile E-28 yazıtında anılan şahsın adını okumayı önermişim:

𐰉𐰺 > o^apa – älig bört opa bars (E-28, 2);

𐰉𐰺 :^apa – opa barsım (E-45, 9).

ök/ük ses grubu için kullanılan 𐰉 işaretinin 𐰺 şekline dönüşmesi ve farklı ses grubunu karşılamaya başlaması, öyle görünüyor ki, op/up ses grubunu karşılayan benzer işaretle herhangi bir bağının olduğuna imkân tanımamaktadır. Bu doğrultuda 𐰉 : op/up işaretini bulunduran yazıtların kronolojik durumuna göz atmak yararlı olurdu; ancak bunu yapmak oldukça zordur.

Doğu Türkistan'da bulunan Türk runik harfli el yazmaların, bu daha çok Irk Bitig için geçerli bir durumdur, tarihleri ve hangi dinî çevreye ait oldukları belli değildir. V. Thomsen Irk Bitig'in tarihi konusunda çok geniş bir kronolojik çerçeveye önermektedir: VIII. yüzyılın sonu ila IX. yüzyılın başı. Diğer yandan L. Bazin eseri daha geç bir döneme, daha doğrusu 930'a tarihlendirmektedir. Eserin Budist mi yoksa Manihaist mi çevreye ait olduğu konusunda V. Thomsen genel olarak Türk runik yazısının esas itibarıyla Manihaist çevrelerce kullanıldığı fikrine meyillidir (ayrıntılar için bk. Yakovlev 2004: 17-23).

Türk runik harfli Yenisey mezar yazıtlarının hangi dinî çevrelerce hakkedildiği belli değildir; zira metinlerde bu açıkça gösterilmemiş ve gizli kalmıştır. Ancak E-28 yazıtında durum biraz farklıdır. Burada gizlilik perdesi biraz olsun kaldırılmıştır. Biz E-28 ve E-29 yazıtlarının birbirine benzediğini ortaya çıkardık. Bu iki yazıt ayrıca kullanılan taşların formu, satırların taş üzerindeki sırası ve içerik bakımından birbirine benzer olup, iki ikiz kardeşler anısına dikilmiştir. Kardeşlerden büyüğünün yazıtında da belirtildiği gibi onlar Kırgızların yönetici klanı olan Barslara mensuptular. Kardeşlerden küçüğü için dikilen E-29 yazıtında ise Mani dinine özgü bir ibare yer almaktadır. Yenisey yazıtlarının tarihlendirilmesi meselesi alan uzmanlarınca sert tartışmalara yol açan bir konudur. Kısa ve özlü mezar yazıtlarında anlatılan olayları tarihten bilinen herhangi bir belirli olay veya şahısla irtibatlandırmak ve bu sayede kesin veya yaklaşık bir tarihî ipucu yakalamak mümkün olmamaktadır. Belki ileride bu tür ipuçları bulunabilir. Fakat şimdilik böyle bir şey yok, bu yüzden bu yöndeki görüşleri ancak paleografik mukayese sonuçlarına dayandırılabilir.

Doğu Türkistan'da bulunan el yazması fragmanlarında b² için kullanılan işaret “çatılı ev” şeklindedir: 𐰉. Bununla birlikte t¹ için kullanılan işaret de “üst üste iki çatı” şeklindedir: 𐰉. Öte yandan Ötüken Uygur Kağanlığı dönemine ait yazıtlarda benzer işaret değişikliklerine henüz rastlanmaz. Bunun gibi op/up ses grubu için kullanılan 𐰉 işareti burada görülmez. Bu durum söz konusu fonetik değere sahip sonuncu işaretin aslında Ötüken sonrası döneme, yani IX. yüzyılın ikinci yarısından sonraki devre ait olduğu anlamına gelmektedir. Diğer bir deyişle V. Thomsen'in Irk Bitig (eserin kendisi değil, söz konusu

kopyası) için önerdiği tarih daha geç bir tarihe kaydırılabilir. E-45 yazıtında ünlü seslerin yazıda aksettirilmesi hususu (örneğin tul “dul” imlası) dikkate alındığında onu Kırgız dilsel tipine addetmek mümkün görünmektedir. Anıtın Ulug-Hem (Yenisey)'in sağ kıyısında bulunmuş olması da onun muhtemelen X. yüzyılın başlarıyla tarihlendirilebileceğine işaret etmektedir; zira tarihçilere göre (G. V. Dlujevskaya vd.) 840'tan sonraki Kırgız genişlemesinden sonra onların hükümdarlık karargâhı kuzeybatı Moğolistan'da, Tannu-Ola Dağları'nın güneyinde bulunurken, daha sonra kuzeye, Tuva bozkırlarına geri taşınmıştır (İstoriya Tuvi, cilt 1, gözden geçirilmiş ve düzeltilmiş 2. baskı, Novosibirsk, 2001, s. 133). Bu tarih, L. Bazin'in önerdiği tarihe daha yakındır. Hakasya'da bulunan E-28 ve E-29 yazıtları muhtemelen daha önceki bir tarihe, görünüşe göre IX. yüzyılın sonuna tarihlendirilmelidir (bk. Altın-Köl yazıtlarının tarihiyle ilgili tartışma için bk. Kormuşin 1976, s. 89-90).

Bibliografya

- Amanjolov A. 1981 - Аманжолов А. Тюркская руническая графика. 2. Алма-Ата, 1981.*
Kormuşin İ. 1997 - Кормушин И.В. Тюркские енисейские эпитафии. Тексты и исследования. М., 1997.
Kormuşin İ. 2008 - Кормушин И.В. Тюркские енисейские эпитафии. Грамматика, текстологии. М., 2008.
TuvaTarihi - История Тувы. Т.І. 2-е изд., перераб. и доп. Новосибирск, 2001.
Yakovlev V. 2004 - Яковлев В.М. Ырк Битиг. Древнетюркская гадательная книга // Российская академия наук. Общество востоковедов / Бюллетень. Приложение 4. М., 2004.